

PAVEL PÁČL

K PROBLÉMU KATEGORIZACE LIDSKÝCH ČINNOSTÍ

1

Ve druhé polovině r. 1981 začal Český statistický úřad publikovat *Výsledky výběrového šetření o využití času 1979—1980 v České socialistické republice*. Vedle meritorního přínosu nám může tento čin sloužit zároveň jako vítaná příležitost k novému zamyšlení nad řadou zdaleka neuzavřených metodicko-teoretických otázek, které v sobě skrývá technika časového snímku, ale šířeji také problematika lidských činností vůbec, relace mezi prací a volným časem a ještě šířeji celé téma životního způsobu.

Jednou z taktó otevřených otázek je nesporně *problém kategorizace lidských činností*. Je nedílnou součástí hromadného zpracování dat časového snímku; představuje však zároveň jeden z jeho nejspornějších momentů, a to i tehdy, když si „činnost“ zjednodušeně definujeme jako (a) vněškově zachytitelné, (b) uvědomělé a (c) záměrné či funkční chování lidí.¹ Činnost totiž vždy zůstává pojítkem subjektivna s objektivnem, aktem objektivizace subjektu, momentem jeho aktivního zásahu do objektivní reality, ale zároveň také obráceně pojítkem objektivna se subjektivnem, momentem subjektivizace, zlidštění, osmyslnění objektu. Lidská činnost je vždy výrazem stále a nekonečně závislosti subjektu na okolním prostředí; právě proto je (spolu s lidským poznáváním, které ovšem můžeme v tomto směru právem také pokládat za specifický druh činnosti) tou sférou lidské existence, v níž je subjektivno s objektivnem svázáno nejúžeji a nejneoddělitelněji.

Kategorizace lidských činností nemůže toto specifikum obcházet. Nemůže jít cestou vytlačování objektivna a pokoušet se abstrahovat a generalizovat pouze subjektivní prvky činnosti; individuální motivace, postoje, hodnoty, ale koneckonců i potřeby a cíle, úroveň citové a volní angažovanosti, stupeň vynakládání tělesné i duševní námahy atd. — to vše vytváří z každé konkrétní činnosti jedinečný a neopakovatelný proces, nesrovnatelný nejen s činností téhož druhu u jiného jedince, nýbrž do-

¹ Srov. např. Nakonečný, 1970, 10, či Malý, 1970, 39.

konce ani s činností stejného druhu u téhož jedince, vykonávanou v jiném čase. Arbitrem takovéto kategorizace — a to ještě arbitrem značně nedokonalým — by musel zůstat sám jednající subjekt; tím by ovšem jakákoli kategorizace jako nástroj vědeckého uchopení skutečnosti nezávislé na subjektivním vědomí ztratila svůj smysl.

Pokusy jít touto cestou skutečně také končí v absurditách. Tak Roberts trvá na tom, aby činnosti volného času přinášely člověku subjektivní uspokojení. Musí ovšem připustit, že „... neexistuje žádné měřítko velikosti uspokojení. Nikdo např. ještě nedokázal, že poslech vážné hudby přináší větší radost než poslech pop-music“. Dále ještě triviálněji připomíná, že procházka s milovanou dívkou přináší obvykle větší uspokojení než procházka s touž dívkou, která se mezitím stala naší ženou; celý svůj „přínos“ zkoumání volného času pak korunuje resignujícím zjištěním, že „... volný čas je nezachytitelnou, unikající, elastickou součástí lidského života“ (Roberts, 1970, 27 a násl.). De Grazia si dokonce v tomto směru vymýšlí novou „třídní strukturu“ společnosti; kritériem je mu zde znak vskutku „precizní“, totiž skutečnost, zda lidské činnosti jsou dotčeny „hrou myšlenek“ jejich nositelů či nikoli (de Grazia, 1964). Atd.

Ale kategorizace lidských činností nemůže jít ani opačným směrem, totiž vytlačováním subjektivna. Činnost se stává lidskou právě díky angažovanosti subjektu; pokoušet se o „objektivní“ hledisko bez toho, že by přítomnost subjektu byla brána v úvahu, znamená abstrakci člověka na úroveň zvířete či stroje a tím zároveň ztrátu jakékoli možnosti mu porozumět. „Objektivně“ pozorované pohyby montéra výškových konstrukcí jsou k nerozeznání od pohybů hospodyňky, zavěšující záclony, i od pohybů horelezce; barvu a štetec používá ke své činnosti jak autolakýrník, tak chatař či člen kroužku lidové tvořivosti. Ani výsledek činnosti, zdánlivě už zcela odloučený od subjektu, nemůže být sám o sobě vhodným kritériem, pokud jej v jeho funkci či užití opět nezlidštíme, pokud mu upřeme poslání nové subjektivizace.

Je tedy zřejmé, že jedinou rovinou, v níž může základní kategorizace lidských činností probíhat, je *rovina společenská*; rovina vztahů, které sice vznikly — a neustále vznikají — prostřednictvím jednotlivých konkrétních subjektů, ale které se zároveň od nich dialekticky oddělily a vystupují vůči nim stejně nezávisle a objektivně jako samotná příroda. Společenské vztahy se tak na vyšší úrovni vyznačují podobnou vazbou subjektivna a objektivna jako každá konkrétní činnost každého jednotlivého subjektu; jsou přitom navíc i podmínkami pro uskutečňování činností nových.

Podívejme se teď z hlediska těchto úvah na kategorizační schéma, které dnes běžně při třídění lidských činností používáme. Je to schéma, rozdělující lidské činnosti (1) do času *pracovního*, který v sobě v zásadě zahrnuje činnosti výdělečné, (2) do času *vázaného*,² zahrnujícího v sobě činnosti v rámci péče o vlastní osobu a vázanosti, případně další nutné činnosti, a konečně (3) do času *volného*, zahrnujícího v sobě ostatní činnosti, které člověk vykonává svobodnou volbou. Jakkoli schéma samo může sehrát — a také sehrává — velmi pozitivní praktickodeskriptivní roli při řadě empirických výzkumů, jeho slovní formulace potřebuje už na první pohled hlubší teoretickou reflexi. Očividnou trhlinu v ní přede-

vším tvoří charakteristika volného času jako komplexu „svobodně vykonávaných činností“; obvyklý dodatek, že tu jde samozřejmě o svobodu relativní a že tu jde o sféru, která je od nutnosti samozřejmě osvobozena prací, může sotva zabránit, aby právě tudy do kategorizace nepronikal subjektivismus nejružnějšího ražení.

Některé další teoretické výhrady vůči výše uvedenému schématu vyslovala nedávno Vítěčková (1980, 1981). Schéma interpretuje jako „... princip odlišení společensky nutných, individuálně nutných a svobodně vykonávaných aktivit“, který „... je spojen s tolika teoretickými problémy, že si vynutil při svém začlenění do soustavy marxistických společenskovedních přístupů velmi složitou konstrukci nadstavbových vysvětlujících, omezujících, zpřesňujících úvah“. Formuluje pak tyto čtyři kritické argumenty:

(a) „Vyčlenění výdělečné práce z celku lidského života je v podmínkách kapitalistické společnosti ideologickým výrazem odcizení práce, stojící v protikladu k tzv. svobodě podnikání. Přeneseno do našich podmínek fixuje ve skutečnosti oddělení ‚společenského‘ a ‚individuálního‘, dezinterpretované jako odlišení ‚práce‘ a ‚nepráce‘.“

(b) „Produktivní, činný vztah jedince ke společnosti, ke společenskému reprodukčnímu procesu se v této kategorizaci rozmělnuje. Tvořivý podíl na řízení společenských procesů zde splývá s mnoha zájmovými společenskými aktivitami v jednu obsahově neurčitou složku volného času: nezespolečenštělá práce je jakoby postavena mimo oblast společenského zájmu, její ekonomické a sociální důsledky pro společenský reprodukční proces jsou nedoceneny.“

(c) „Velmi obtížně se v kontextu této klasifikace formuluje problém rozvoje osobnosti. Výjimkou nejsou stanoviska, která situují prostor pro rozvoj výhradně či především do sféry volného času. (...)“

(d) „Sám pojem volného času je doprovázen trvalým rozparem mezi teoretickou koncepcí, očekávanými a reálnými společenskými funkcemi a operacionalizovanou definicí, v níž je volný čas chápán jako prostor zbývající po vykonání činností ‚nutných‘. Společensky i individuálně (což zdaleka není totéž) ne-nutné složky obsahuje jak účast na společenském pracovním procesu, tak sféra domácích prací, doprava, spánek aj. Naproti tomu řada činností zařazovaných v těchto přístupech do volného času má ve větší či menší míře povahu činností společensky nebo individuálně nutných“ (Vítěčková, 1980, 138—139).

Dodejme konečně, že přes už zmíněnou pozitivní roli schématu „pracovní — vázaný — volný čas“ v empirických výzkumech patří kupodivu k jeho kritikům velmi často i sami empirikové; připojují se obvykle k po-

² Používám pojmu „vázaný čas“ především pro jeho úspornost, i když zatím není tak běžný jako pojmy „pracovní“ nebo „volný“ čas. Většinou je tato časová sféra vymezována negativně jako ta část mimopracovního času, kterou nelze ztotožnit s volným časem; takové vymezení bývá obvykle hned spojováno se jmenovitým vypočítáváním těch aktivit (či jejich skupin), jichž se to týká. (Srov. např. Malý, 1970, 546.) Podobně složitě, bez konkrétního pojmenování, vymezuje vázaný čas i např. Bolgov (1973) či Orlov (1974) atd. — O souhrnné pojmenování této časové sféry se u nás oficiálně poprvé pokusila až Statistická ročenka 1981 (1981, 539), která právě při prezentaci výsledků posledního výběrového šetření o využití času ji nazývá „nutným časem“.

sledně citované námitce a poukazují zejména na praktické těžkosti při konkrétním vytyčování hranic jednotlivých sfér, především pak hranic mezi vázaným a volným časem. Za typický příklad mohou sloužit takové aktivity (často manuálního charakteru), které sice vycházejí z povinnosti vázaného či dokonce pracovního času, ale přerůstají jeho rámec a stávají se tak zároveň určitou zálibou či koníčkem. Tak nutná údržba bytu či spotřebičů může povlovně přecházet do „kutilství“, nutná péče o domácí hospodářství do „zahrádkaření“ apod. Známý Dumazedierův vynález „polovolného“ času zde reálně nic neřeší.

Může pod tíhou všech těchto argumentů (a jistě ještě mnoha dalších, zde nevyslovených) dosavadní schéma „pracovní — vázaný — volný čas“ vůbec ještě obstát?

2

Začněme několika poznámkami k oné „svobodné volbě činnosti“, která má charakterizovat sféru volného času. Především si nemyslím, že „volnočasové“ téma bylo marxismu jako by imputováno zvenčí, že muselo být do marxismu jako by zvnějška začleňováno. Domnívám se, že pravdou je pravý opak; úvahy o volném čase jsou permanentní součástí téměř všech Marxových děl, byť se jimi autor nezabývá na žádném místě zcela soustavně a soustředěně a byť některé důležité prvky jeho koncepce v tomto smyslu vešly do obecnějšího povědomí až s „objevem“ Rukopisů „Grundrisse“.³ Řada „vysvětlení, omezení a zpřesnění“, kterou skutečně můžeme v naší sociálněvědní produkci na toto téma ve zhruba posledních dvaceti letech nalézt, je tak spíše svědectvím o našem postupném zvládnutí této koncepce než o čemkoli jiném.

Marx samozřejmě spojuje volný čas člověka s jeho svobodou; celá řada nedorozumění zde však vzniká zřejmě nedoceněním toho, že užívá pojmu „svoboda“ — zjednodušeně řečeno — ve více významech, na více úrovních. Kamenem úrazu bývá v řadě interpretací volného času velmi pravděpodobně jejich směšování; něco jiného je přece „svoboda“ ve smyslu subjektivního vědomí konkrétního jedince, něco jiného individuální (skupinová, třídní) svoboda objektivní (konkrétně např. svoboda od kapitalistického vykořisťování) a něco jiného konečně objektivní svoboda, vztažená na celé lidstvo, na celý lidský rod.

Na první úrovni máme co dělat se svobodou, zúženou — jak už bylo řečeno — na subjektivní, jedinečné vědomí svobody (které může být samozřejmě klamné), na subjektivní prožitek určité nezávislosti konkrétního konajícího jedince, na jeho subjektivní vědomí volby mezi potenciálními variantami. (Přesněji než o vědomí bychom měli hovořit o dojmu či pocitu; nejde zde o odraz objektivní skutečnosti, nýbrž o reflexi vztahu subjektu k ní.) Takové chápání svobody je silně poplatno psychologii a ve společenských vědách tak představuje spíše dědictví po dřívějších idealistických koncepcích, chápajících společnost jako pouhý souhrn jedinců;

³ V tomto směru je velmi ilustrativní např. čtvrtá kapitola knihy „Jedność podzielonego czasu“ polského sociologa Daneckého (Danecki, 1970).

marxismus o svobodě na této úrovni uvažuje koneckonců jen v kritické diskusi a ve snaze o její překonání. Problém svobody tu spočívá v oblasti individuálního pochopení vztahu jedince a společnosti; marxismus zde zdůrazňuje, že svobodu nelze chápat jako izolaci jedince od společnosti a jako zdánlivý protiklad nutnosti, nýbrž naopak jako subjektivní poznání nutnosti a míru jejího „zvnitřnění“. Možnosti rozšíření hranic takto chápané svobody tkví tedy převážně v subjektu samém.

Objektivní svoboda jedince, skupiny či třídy představuje už druhou úroveň; problém svobody tu leží v oblasti společenských vztahů, které — jak už bylo rovněž řečeno — jsou sice činnostmi subjektů spoluvytvářeny, ale které jsou nicméně zároveň na nich nezávislými podmínkami pro jejich činnosti další. Právě tato úroveň je nejvlastnější doménou marxismu, nikoliv už jako pouhé „výkladové“ filozofie, nýbrž jako praktického nástroje pro přetváření světa. Možnosti rozšíření hranic svobody na této úrovni spočívají v maximálním „zlidštění“ společenských vztahů a současně s tím ve stále racionálnějším ovládnutí přírody. Svoboda na této úrovni není tedy už uzavřena uvnitř subjektu, ale není ani výhradně mimo něj; tkví v jeho nikoliv vnitřním, nýbrž vnějším, praktickém, tvůrčím zespolečenštění.

Avšak marxismus uvažuje o svobodě i na třetí úrovni; za ilustraci zde může posloužit známá pasáž z Kapitálu o „říši nutnosti“ a „říši svobody“. Jedná se tu o objektivní svobodu celého lidstva; Marx zde jasně říká, že lidská „říše svobody“ je závislá a může existovat jedine na základě „říše nutnosti“, totiž na základě výměny látek s přírodou. Z hlediska této úrovně svobody může být tedy člověk svoboden vždy jen částečně a své svobodné činnosti musí vždy vykupovat činnostmi nutnými. Hranice této svobody nelze obsahově zrušit; nepatří už do společenských vztahů, nýbrž do přírodních zákonů.⁴

Domnívám se, že první úroveň úvah, která činí svobodu závislou na individuálním vědomí subjektu, není pro stanovení sociálního kritéria lidských činností vůbec relevantní. Lze si samozřejmě představit kategorizaci činností, tříděných podle míry pocitu svobody, s níž je jednotlivci vykonávají; taková kategorizace však nemůže překročit hranice psychologie a může vypovídat pouze o individuích, nikoli o společnosti. Měřeno očima subjektu, člověk může „svobodně volit“ jakoukoli činnost; stejně tak ovšem může být k jakékoli činnosti různými způsoby donucen, tedy „vykonávat ji nesvobodně“. Pokoušet se udělat z míry subjektivního pocitu svobody společensky platné kritérium třídění lidských činností by bylo zřejmě stejně absurdní jako Robertsovo „měření“ času mírou individuálního uspokojení či jako de Graziovo třídění činností podle myšlenkové

⁴ Na jiném místě (v dopise Kugelmanovi z r. 1869) o tom Marx píše: „Každé dítě ví, že by musil zahynout každý národ, který by zastavil práci neříkám ani na rok, nýbrž na několik neděl. Právě tak každý ví, že množství výrobků, odpovídající různým množstvím potřeb, vyžadují různá a kvantitativně určitá množství společenské úhrnné práce. Je přirozené, že tuto nutnost rozdělení společenské práce v určitých proporcích naprosto nelze odstranit určitou formou společenské výroby, nýbrž že lze jen změnit její výrazovou formu. Přírodní vztahy nelze vůbec zrušit. Co je v historicky rozličných poměrech změnitelné, je pouze *forma*, v níž se tyto zákony prosazují“ (Marx—Engels, 485).

angažovanosti jejich nositelů. Volný čas, stejně jako čas pracovní a vázaný, je ve svém sociálním významu nezávislý na individuálním vědomí, existuje z jistého hlediska vzhledem k individuu objektivně. Jedinec sice naplňuje svůj čas svou konkrétní činností, avšak sám o sobě nerozhoduje o tom, do jaké sféry ta která jeho činnost patří.

Proto tedy „svobodný výběr činností“ není podle mého názoru směrodatným atributem volného času nebo je v nejlepší až atributem druhořadým; rozhodujícím momentem je zde zřejmě *absence základní objektivní nutnosti*. Činnosti volného času jsou takové činnosti, které nevystupují vůči člověku jako povinnosti ani z hlediska společenské dělby práce, ani z hlediska individuálního naplnění vlastních bio-fyziologických potřeb (včetně potřeby zachování rodu, realizované péči o rodinu a domácnost). Teprve na tomto základě — a v jeho rámci — může jednotlivec svobodně volit mezi činnostmi dalšími.⁵

Posun od „svobodného výběru činností“ k „absenci základní objektivní nutnosti“ není formální a má svůj kvalitativní význam. Samozřejmě v každé nutné činnosti bychom našli určité prvky svobodného výběru a naopak v každé činnosti volného času prvky společenské či individuální nutnosti; avšak kritérium absence účasti na společenské dělbě práce či přímého naplňování vlastních základních potřeb vytyčuje hranice volného času přece jen přesněji a lépe je chrání před subjektivní vágností. Nikoli vědomí (či pocit) svobody, nýbrž absence základní objektivní nutnosti činí z našeho víkendového výletu činnost volného času, i když k němu můžeme být „donuceni“ manželkou; naopak běžné stravování zůstane látkovou výměnou, i když nám může skýtat požitek a můžeme mu dát „svobodné“ přednost před návštěvou biografu. Tuto jednoznačnost — proti níž se zatím sotva naleznou vážné námitky — je ovšem třeba dovést důsledně do konce a prohlásit také, že práce zůstane prací, tedy nadále nutnou činností, i když si ji člověk „svobodně zvolí“, i když se stane onou marxovskou „první lidskou potřebou“.

Zdůrazňuji tuto tezi s vědomím, že právě Marxův postulát o přeměně práce v první životní potřebu je předmětem četných a mnohdy podstatně se lišících interpretací. Jedna z nich je obecně dost rozšířena a má bezprostřední souvislost s naším tématem; podle ní totiž přeměna práce v první životní potřebu je míněna jako fourierovská metamorfóza odpudivé lopoty v přitažlivou zábavu a tím zároveň jako úplné odbourání hranic, dělících práci od volného času. Cožpak z hlediska této interpretace není logické, že Marxův boj za osvobození práce vede právě k těmto důsledkům, cožpak může být vůbec přípustné nazvat takto proměněnou práci ještě „nutnou činností“ a stavět ji tak vlastně na roveň práce vykořisťované?!

Aniž bych se chtěl pouštět do hlubokých textových analýz, jsem přesvědčen, že taková interpretace Marxovy myšlenky o práci jako první životní potřebě je nepřesná. První část tohoto výkladu popírá explicitně

⁵ Obdobně argumentuje např. sovětský autor Orlov, když volný čas definuje především jako součást „sociálního času“ (čili „objektivizuje“ jej) a jako takový časový prostor, který je osvobozen od absolutně nutných (čili opět „objektivně nutných“) záležitostí. Srov. Orlov, 1974, 11 a násl.

sám autor právě v „Grundrissech“; zdůrazňuje tu, že ani v budoucnosti „... práce se nemůže stát hrou, jak by to chtěl Fourier“ (Marx, A, 343), a na jiném místě formuluje ještě tvrději, že práce nemůže být pouhým povyražením, pouhou zábavou, jak to chápe Fourier „... opravdu s naivností hodnou grizetky. ... Skutečně svobodná práce... je současně zatraceně vážná záležitost, nejintenzívnější vypětí“ (Marx, A, 234). Přitom z kontextu je zřejmé, že Marx tu odmítá nejenom představu osvobozené práce ve smyslu fyzicky a psychicky nenáročné zábavy,⁶ nýbrž také ve smyslu takové činnosti, jejíž celková realizace záleží na libovůli „hráčů“. „Zatracená vážnost“ práce netkví pouze v tom, že bude stále těžší uspokojovat rostoucí lidské potřeby, nýbrž i v tom, že lidé nikdy nebudou moci — stejně jako dosud nikdy nemohli — od této zábavy „odejít“, nikdy nebudou moci z této „hry“ vystoupit, odhlásit se, přestat ji provozovat.

Ano, práce se opravdu může stát „svobodnou činností“ a tím „první potřebou člověka“ (a musí se jí stát, protože v tom koneckonců skutečně spočívá cíl celého marxistického humanismu a smysl veškerého sociálního vývoje); Marx ovšem zároveň upřesňuje dimenze této svobody: „Rozumí se samo sebou, že pracovní doba sama tím, že bude omezena na normální míru, dále tím, že už nebude vynakládána pro jiného, nýbrž pro mě samého, spolu s odstraněním společenských protikladů mezi pánem a sluhou atd., dostane, jako skutečně společenská práce, konečně i jako základna volně použitelného času, zcela jiný, svobodnější charakter, a že pracovní doba člověka, který je současně člověkem s volně použitelným časem, musí mít mnohem vyšší kvalitu než pracovní doba pracujícího zvířete“ (Marx, E, 251). Anebo jinými slovy — svoboda na poli práce spočívá v tom, „... že zespolečnění člověk, sdružení výrobci řídí tuto svou výměnu látek s přírodou racionálně, podřizují ji své společné kontrole, místo aby jí byli sami ovládáni jako slepou silou; uskutečňují ji s nejmenším vynaložením sil a za podmínek, které jsou lidské přirozenosti nejdůstojnější a nejprůměrnější“ (Marx, D, 368). Takové objektivní osvobození práce se současně vzájemně podmiňuje s jejím osvobozením subjektivním, při němž „... vnější cíle ztrácejí zdání pouze vnější nutnosti a stávají se cíli, které si teprve individuum samo klade — tedy jsou kladeny jako sebeuskutečnění, zpředmětnění subjektu, a proto reálná svoboda, jejímž projevem je právě práce“ (Marx, A, 234). Marxova proměna práce v první lidskou potřebu spočívá tedy (a) v subjektivní změně vztahu individua k práci, ve „zvnitřnění práce“ (čili v naší „první rovině“ úvah o svobodě), a (b) v objektivní optimalizaci vlastností a podmínek samotné práce (čili v naší „druhé rovině“ úvah o svobodě). Nic méně, ale ani nic více.

Nic méně: Objektivní optimalizace vlastností a podmínek samotné práce nepředstavuje nic méně než její očistění ode všech deformací, které na ní parazitovaly jako nutný důsledek vykořisťovatelských výrobních způsobů;

⁶ Je při tom příznačné, že představa budoucí práce jako nenáročné zábavy je mj. vlastní i části západních zastánců tzv. konvergenčních teorií: jistě, práce zatím lidí rozděluje, ale protože v budoucnu bude vlastně jenom hrou a bude jí zapotřebí málo, nač se jí potom zabývat?! Galbraith vážně uvažuje o tom, že „... ovládnání zařízení, které řídí pohyb skrze válcovací stolici, může být stejně příjemné jako zábava s manželkou“ (Galbraith, 1967, 365).

činí z výrobce na vyšší úrovni opět majitele výrobních prostředků, opět vlastníka výsledků práce a opět pána nad celým aktem výroby i rozdělování; činí měřítkem pracovních podmínek člověka a nikoliv zisk. A subjektivní změna vztahu individua k práci není ničím méně než překonáním abstraktního protikladu mezi prací a volným časem, než nalezením neucházejícího zdroje lidské „velké iniciativy“.

Ale nic více: Toto osvobození práce však stále probíhá v hranicích oné „třetí“ říše nutnosti, v rámci onoho potýkání člověka s přírodou, které člověk „... musí činit ve všech společenských formách a za všech možných způsobů výroby“. Teprve „... za ní se začíná rozvoj lidských sil, který je sám o sobě účelem, pravá říše svobody, která však může vykvést jen na této říši nezbytnosti jako na svém základě“ (Marx, C, 368). Marx na několika místech hovoří o takto svobodné práci vedle či na rozdíl od volného času; osvobozená práce přestává být protikladem volného času, avšak neztrácí odlišnost od volného času, nesplyvá s ním.⁷

3

Ovšem také samotný pojem „práce“ má u Marxe několik významových úrovní, jejichž směřování může snadno vést k nedorozumění. Jestliže jsme se právě pokoušeli dokázat, že práce se nemůže ani v budoucnu proměnit ve volný čas, měli jsme pochopitelně na mysli onen základní, obecný význam pojmu práce, tedy takového druhu specificky lidské činnosti, při němž člověk pomocí nástrojů působí na elementy přírodního prostředí a mění je v materiální prostředky k uspokojování svých základních potřeb. „Práce je především proces, probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“ (Marx, B, 196). Práce v tomto smyslu je „přirozenou“, na výrobních způsobech (a tedy na společenských poměrech) nezávislou podmínkou lidské existence; společenské poměry ji konkretizují, dávají jí specifickou podobu, mění její formy, ale nemají vliv na její objektivní nutnost.

Při hlubší reflexi prvních dvou sfér schématu „pracovní — vázaný — volný čas“ však s tímto obecným významem pojmu práce nevystačíme; na první pohled je zřejmé, že práci v tomto smyslu do sebe zahrnují jak „pracovní“, tak „vázaný“ čas a že přitom obě sféry zároveň pod sebe subsumují i činnosti ze stejného hlediska nepracovní. Řekli jsme, že se běžně pod pracovní čas subsumují činnosti výdělečné, avšak ani toto tvrzení není přesné. Domnívám se, že základním dělitkem mezi oběma sférami aktivit je tu už vzpomenuť *společenská dělba práce*, tedy přesněji skutečnost, zda ta která činnost je vykonávána uvnitř společenské dělby práce nebo mimo ni; hranici tu tvoří odpověď na otázku, zda činnost přináší jednotlivci (či jeho rodině) prostředky pro uspokojování jeho potřeb

⁷ Ostatně myšlenku, o níž nám jde, Marx vyjadřuje do jisté míry opět explicitně v „Grundrissech“. V diskuzi se Smithovým chápáním práce připomíná, že práce je jedinou substancí produktů jako hodnot; a „... jestliže např. práce činí dělníkovi potěšení, neztrácí tím produkt nic ze své hodnoty“ (Marx, A, 235).

přímo, bezprostředně, nebo nepřímo, prostřednictvím složitějších společenských vztahů.⁸ Pracovní čas tedy, jakkoli to může znít paradoxně, nevzniká s prací vůbec, nýbrž teprve se vznikem společenské dělby práce.

Pokud se v tomto smyslu pokusíme o zjednodušenou historickou dekompozici, pak bychom ontologicky nejstarší lidské činnosti (činnosti vykonávané „před“ vznikem společenské dělby práce) dnes zařadili vesměs do kategorie činností času vázaného. Byly to jednak ty, kterými se člověk de facto ještě neodlišoval od ostatních živočichů a jejichž vykonávání *bylo totožné* s uspokojováním jeho základních bio-fyziologických potřeb (tedy vlastní akty jídla, spánku, osobní hygieny apod.), a jednak ty, jimiž se už od zvířat odlišoval a jimiž — byť zpočátku primitivně — *produkoval prostředky* k uspokojování svých základních potřeb, tedy první pracovní aktivity. Jejich bezprostřednost a privátnost je svazovala s předchozími v nerozbornou a snadnou pochopitelnou jednotu; jedinec produkty své činnosti sám (případně v etapě přirozené dělby práce v rámci svého rodu) spotřebovával.

Společenská dělba práce tuto jednotu podstatně narušila. Nevzniká už — jak víme podle Marxe — jako dělba přirozená na fyziologickém základě, z rozdílů pohlaví a věku, nýbrž ze styku původně různých, na sobě nezávislých rodů, „... neboť v počátcích lidské kultury nevystupují proti sobě jako samostatné jednotky jednotlivá individua, nýbrž rodiny, rody apod. Různé obcíny nalézají v okolní přírodě různé výrobní prostředky a různé životní prostředky. Jejich způsob výroby, způsob života a výrobky se proto liší. Právě tato přirozeně vzniklá rozdílnost vyvolává při styku občin vzájemnou výměnu výrobků, tedy pozvolnou výměnu těchto výrobků ve zboží“. A tato výměna pak přeměňuje původně různé, na sobě nezávislé výrobní sféry „... ve více nebo méně závislá odvětví celkové společenské výroby“ (Marx, B, 378). Z hlediska našeho schématu činnosti, jimiž člověk bezprostředně uspokojoval své individuální bio-fyziologické potřeby, zůstaly pochopitelně nadále v rámci „vázaného času“ (a nemohou patřit samozřejmě ani dnes, ani v budoucnu jinam); zato část pracovních činností přestala produkovat prostředky pro bezprostřední spotřebu výrobce či jeho rodu, protože se mezi ně a spotřebu *jako výraz složitějších společenských vztahů* „vsunula“ směna. Právě tato část činností tedy rámec vázaného času opustila a vytvořila „čas pracovní“.

Z hlediska nás zajímající kategorizace aktivit jsou tu přitom významné dva momenty. Zaprvé — společenská dělba práce nezahrnuje ani zpočátku, ani nikdy později všechny pracovní činnosti člověka. Zpočátku se týkala jen těch, pro něž se přírodní podmínky u různých společenství, zúčastněných na směně, navzájem odlišovaly; výroba pro směnu měla smysl jen tehdy, pokud výrobci produkovali zboží různého druhu. Podobně zřejmě postupovala od výrobků zbytnějších k méně zbytným a od výrobků „surovinově nákladných“ k těm, u nichž hrálo podstatnější roli druhotné zpracování. Jinými slovy — *různé druhy práce se stávají součástí společenské dělby práce v okamžiku nikoliv libovolném*. Platí to

⁸ Chtělo by se jednodušeji říci, že hranici tu tvoří rozdělení práce na „společenskou“ či „zspolečenštělou“ na jedné a „soukromou“ na druhé straně; oba pojmy má však už v poněkud jiném smyslu obsazeny politická ekonomie.

i o výrobních profesích, které nově vznikají s vědeckotechnickým vývojem, a ovšem obráceně také o těch, které s ním zanikají. Pokud dnes např. strouhám šindele, provádím sice stejnou činnost jako šindelář v minulém století, avšak na rozdíl od něho už nepracuji v rámci společenské dělby práce, protože ta už dává přednost jiným druhům krytiny. Má činnost tedy patří buď do času vázaného (pokud jsou to šindele na mou vlastní chalupu) či dokonce volného (pokud je strouhám pouze v rámci svých rukodělných koníčků).

Vzájemný vztah mezi kvalitativním obsahem i kvantitativním rozsahem pracovních činností, zahrnutých do společenské dělby práce, a těch, které zůstávají mimo ni, tedy podle mého názoru vždy nese pečeť konkrétní historické reality, odráží hlubší aspekty dané etapy vývoje zkoumané společnosti a svědčí do jisté míry také o jejím místě v makrosociálním (mezisociálním) prostoru. Proto pohyb pracovních činností mezi kategoriemi pracovního a vázaného času činí podstatnou výpověď i o současných společenstvích, o jejich dosažené životní úrovni, o jejich převládajícím způsobu života; je svědectvím nejen ekonomickým, nýbrž i politickým a kulturním.

A za druhé — už s historických vznikem společenské dělby práce se v ní objevují činnosti z hlediska obecné definice práce nepracovní, totiž obchod, peněžnictví, správa státu atd. Společenská dělba práce totiž nejenom komplikuje vztah mezi činnostmi individua a jeho spotřebou, nýbrž rozvíjí i kvalitativně nové společenské potřeby (či přesněji: *potřeby společnosti*, na rozdíl od individuálních potřeb), jež je rovněž třeba uspokojovat. „Společnost vytváří jisté společenské funkce, bez nichž se nemůže obejít. Lidé, kteří jsou pověřeni konat tyto funkce, tvoří nové odvětví dělby práce uvnitř společnosti. Tím se u nich vytvářejí zvláštní zájmy i vůči těm, kdož je pověřili, osamostatňují se vůči nim . . .“ (Marx—Engels, 518). Část těchto „nových“ činností zde ovšem byla už dříve přítomna, obvykle jako komponenty produkčního procesu; jakákoli pracovní činnost, i když ještě nezačleněná do společenské dělby práce, přece v sobě obsahuje zlomek plánování, řízení, shrnutí dosavadních zkušeností atd. Avšak společenská dělba práce tyto zlomky od vlastních pracovních činností izolovala, umožnila jejich samostatnou existenci zdánlivě mimo ně či dokonce proti nim; a vedle ekonomiky se tu nutně objevily celé nové relativně samostatné sféry společenských potřeb, jako politika a ideologie, pro jejichž uspokojování společnost institucionalizovala (ale tím fakticky opět uvolnila od skutečné materiální produkce) další profese.

A opět tu nejde pouze o minulost. Proces profesionalizace (případně deprofesionalizace) nevýrobních lidských činností dále pokračuje a prudký nárůst podílu osob zaměstnaných v takzvaném terciálním sektoru je dokonce pro současné rozvinuté společnosti charakteristický — od profesí ještě částečně svázaných s výrobou (např. věda či počítačové stroje, přes ty, které se formují ve veřejné politické sféře (např. sdělovací prostředky), až po další, spojené s kultivací mezilidských vztahů (např. různé druhy sociálního poradenství) či s trávením volného času (část badatelů už v tomto smyslu hovoří o tzv. „kvartárním“ sektoru). Také o tomto procesu nám kategorizace činností do pracovního, vázaného a volného času dává nezastupitelné svědectví. A navíc — zatímco proces profesionalizace i de-

profesionalizace lidských činností probíhá v nesocialistických společnostech živelně, socialistický stát se snaží o jeho plánovitě zvládnutí jak v jeho konkrétně jevové podobě, tak v jeho podstatě, tedy v postupně celkové přeměně staré dělby práce ve skutečně racionální organizaci svobodných výrobců, v níž — kromě jiného — správa záležitostí neproduktivních bude v dlouhodobém výhledu přecházet v činnost dobrovolných samospráv. I v této snaze nám může odpovídající kategorizace lidských činností pomoci.

Shrnutě řečeno: Domnívám se, že kategorie „pracovního času“ má být jednoznačně vyhrazena pro činnosti, zahrnuté do společenské dělby práce, zatímco kategorie času „vázaného“ jednak pro bio-fyziologické aktivity člověka, jednak pro tu část pracovních činností, která sice produkuje prostředky k uspokojování jeho základních potřeb, ale která do společenské dělby práce zahrnuta není. Námitka, že hranice mezi „pracovním“ a „vázaným“ časem tak přestane být stálá, nemůže obstát. Odmítli jsme za základ kategorizace lidských činností subjektivní individuální vědomí, mimo jiné také z toho důvodu, že by umožňovalo zařazovat prakticky tutéž činnost podle společensky nezdůvodnitelných a nezachytitelných měřítek jednou do té a jindy do jiné kategorie. Nemůžeme však zamítat přerazování zdánlivě týchž činností do jiných kategorií, vedou-li nás k tomu měřítka společensky objektivní. Kategorizace činností jednotlivců či skupin v téže společnosti a v tomž historickém okamžiku musí být zajiště fixní; avšak komparace lidských činností v různých společnostech a v různých historických momentech by byla bez zachycení posunu mezi jednotlivými kategoriemi prakticky nemyslitelná. Objektivní posun obsahu kategorií je v případě takové komparace pravděpodobně ještě závažnější než posun v jejich časovém trvání; jeho odhalení není chybou poznávacího nástroje, jak by se na první pohled mohlo zdát, nýbrž naopak jeho předností.

Definice pracovního času jako času pro činnosti, zahrnuté do společenské dělby práce, není přitom totožná s jeho vymezením jako komplexu „výdělečných činností“. Takový přístup (a v tom mají jeho kritikové pravdu) by skutečně jen petrifikoval určitou část rozporů kapitalistické společnosti. Atribut „mzdy“ či „odměny za práci“ je totiž s činnostmi, zahrnutými do společenské dělby práce, spojen jen dočasně, stejně jako je s nimi z širšího hlediska dočasně spojena i sama směna či zbožní výroba. Opět Marx upozorňuje, že „... dělba práce v celé společnosti — ať už se uskutečňuje prostřednictvím směny zboží nebo nezávisle na ní — se vyskytuje v nejrozmanitějších formacích“ (Marx, B, 386); a spolu s ním víme, že směnu v budoucí komunistické společnosti plně nahradí bezekvivalentní rozdělování životních prostředků.

4

Pokus o upřesnění roviny „svobodného výběru aktivit“ ve volném čase a podtržení historické podmíněnosti prvních dvou kategorií schématu „pracovní — vázaný — volný čas“ nemá ovšem zdaleka znamenat jeho totální obhajobu. Tak kritika zřejmého předimenzování pozornosti k třetí kate-

gorii činností, tedy k volnému času, je vzhledem k dosavadním empirickým výzkumům očividně oprávněná; stačí jen připomenout celou řadu už vyvinutých a bohatě členěných „subkategorizací“ volného času, proti nimž zhruba stejně veliké plochy času vázaného a zejména pracovního působí málem nedotčeně. A zatímco na tuto a některé jiné připomínky lze reagovat další úpravou, zpřesněním, kultivací schématu, část zbylých protiarargumentů má zřejmě zásadnější charakter; schéma skutečně nijak neulehčuje formulaci problému rozvoje osobnosti, skutečně si neví rady s vícedimenzionálností některých konkrétních činností atd. Jako každý nástroj poznání má i tato kategorizace své slabší a silnější stránky; k jejím kladům patří — znovu opakuji — schopnost dynamické, vývojové reflexe a zejména pak v zásadě nesložitá konstrukce, velmi blízká jevové, praktické stránce celé problematiky. Schéma je přes svá úskalí obecně srozumitelné i za hranicemi speciálních společenských věd a ve svých výstupech uspokojivě odpovídá na většinu otázek, které na ně klade dnešní etapa sociálního vývoje.

Toto konstatování nechce nijak uzavírat dveře před kategorizacemi novými, jinými, odlišnými; každá změna cíle poznání, úhlu pohledu na zkoumaný objekt si zákonitě vyžaduje změnu či přizpůsobení dosavadního poznávacího nástroje. Tak Vitečková ve výše citovaných statích upozorňuje na možné přínosy relativně nového pohledu na problémy využití času pomocí tzv. „*souhrnného časového fondu společnosti*“ a za základní v něm považuje odlišení těch životních činností, „... jimiž člověk vystupuje jako aktivní, hybný činitel společenského reprodukčního procesu“, od těch, které „... jsou zaměřeny na samotný subjekt aktivity, na uspokojování jeho vlastních potřeb“ (Vitečková, 1981, 613). Výsledkem a smyslem první skupiny činností je vnější produkt, druhé skupiny pak „život jako sebeúčel“. Je zřejmé, že takovým požadavkům kategorizační schéma „pracovní — vázaný — volný čas“ nevyhovuje; autorka proto navrhuje schéma nové a nesporně pozoruhodné, opírající se — zjednodušeně řečeno — právě o klasifikaci činností na „produktivní“ a „reprodukční“. A jakkoli autorka označuje oba své texty za diskusní a hypotetické, jakkoli by zřejmě celý projekt vyžadoval především své empirické ověření, působí už nyní některá jeho místa přesvědčivě.

Zřejmě svízal však nastává v okamžiku implicitního i explicitního nároku na to, aby nové schéma nahradilo od nynějška obecně, beze zbytku a „jednou provždy“ kategorizaci činností dosud běžně používanou. Rázem tu vystupuje do popředí řada závažných pochybností: Není vzhledem k této univerzální úloze nivelizace úrovní společenského významu různých lidských činností zároveň hlavní slabinou nového schématu? Je jeho teoretické zdůvodnění skutečně natolik komplexně nosné nebo naopak spíše fixuje abstraktní oddělení dvou aspektů, dialekticky přítomných vlastně v každé lidské činnosti? Nebude novou klasifikaci při jejím všestranném použití zatěžovat její zřejmě nehistoričnost a odtaziťost od praktického,

⁹ Autorka sice popírá totožnost svého členění s rozlišováním výroby a spotřeby, jejichž vztah je rozebírán např. opět v „Grundrissech“ (Vitečková, 1981, 614), nicméně jistou „přibuznost“ zde upřít nelze. Některé nové impulsy z tohoto hlediska přináší např. Ševčík (Ševčík, 1982).

jevového chápání rozdílů mezi lidskými aktivitami? A ještě: Nenarazí nové schéma v praxi nakonec na mnohem vyšší počet případů „nejednoznačných“ aktivit, nežli tomu bylo u schématu dosavadního?

Tato stať nemůže ani nechce meritorně posuzovat novou koncepci či vystupovat vůči ní v roli advokáta koncepce „volnočasové“. Jde jí jen o to, aby ověřování či prosazování nových kategorizací si nekladlo hned zpočátku za úkol „definitivní rozlučku“ s kategorizací dosavadními také v rovině realizační, aby těm dosavadním neznemožňovalo další aplikaci tam, kde se zatím osvědčovaly. Technika časového snímku je, jak známo, komplikovaná a časově i finančně náročná; v naší současné empirické praxi nemůžeme rozhodně hovořit o nadbytku výzkumů, v nichž by byla použita. A navíc jednorázové užití časového snímku přináší — obrazně řečeno — jen polovinu pravdy; teprve jeho pozdější opakování obohatí statiku izolovaných průřezů lidskými činnostmi také představou o jejich dynamice. Narušit ve jmenů nové kategorizace tuto vzácnou empirickou kontinuitu tam, kde vůbec ještě existuje, je skutečně na pováženou.

Na štěstí může být operativně technická stránka tohoto problému mnohem prostší. Vráťím se pro ilustraci k úplnému začátku svých úvah. Výběrové šetření o využití času realizované Českým statistickým úřadem, jehož výsledky za rok 1979—1980 jsme uvítali, mělo u nás, jak víme, už svou obdobu v r. 1961 a 1967. Jakkoli se třídění jednotlivých sledovaných činností do vyšších skupin u všech tří šetření místy až podstatně lišilo, výzkum si zachoval svou dílčí kontinuitu tam, kde alespoň nezměnil konkrétní obsah sledovaných činností na jejich „nejnižší úrovni“. Tak jsme např. schopni posoudit vývoj času, věnovaného četbě knih, bez ohledu na to, že v prvním a druhém šetření byla četba zařazena do subkategorie „sebevzdělání“ a ve třetím do subkategorie „účast na kultuře“. Ne všude se ovšem podobné zachování „nejnižšího společného jmenovatele“ podařilo.¹⁰ Prosazování jakékoli nové kategorizace by však tento princip mělo důsledně respektovat.

To nejdůležitější, o čem nás nedávno publikované Výsledky výběrového šetření o využití času informují, spočívá však samozřejmě ve vlastních shromážděných datech. Zamyšlení nad částí použité metodiky, případně i hlubší diskuse nad ní, by nám tedy nemělo odsunout do pozadí hlavní smysl tohoto sdělení, totiž představu o reálném stavu současné struktury časového fondu našich občanů. Ten se dá velmi zjednodušeně — v konfrontaci s rokem 1967 — shrnout takto: Díky zkrácení pracovní doby, ale také díky zkrácení vázaného času, především toho, který je nutný na péči o domácnost, máme dnes k dispozici znatelně více volného času než před třinácti lety. Většinu tohoto nárůstu však na sebe váže sledování televize;

¹⁰ Osobně pokládám za velmi nešťastnou např. okolnost, že šetření z r. 1967 a z let 1979—1980 není schopno vypovídat o vývoji času, věnovaného chatařství a chalupářství. V r. 1967 byl pobyt na chatě zahrnut do „nejnižší“ aktivity „pobyt v přírodě“; o třináct let později dostali respondenti pokyn, aby svůj chatařský den popisovali stejně podrobně jako den doma. Tak se výstavba chaty dostala pod činnost „domácí výroba nezemědělských produktů a užitných hodnot“ (a do subkategorie „ostatní pracovní činnosti“), natírání chaty pod činnost „údržba a opravy domu, bytu“ (a do subkategorie „obsluha a údržba domácnosti“), zatímco třeba sběr hub kolem chaty pod činnost „vycházky a pobyt v přírodě“ (a do subkategorie „zájmové aktivity“) atd. Rekonstrukce trvání celkového pobytu na chatě už zde není vůbec možná.

u velké části sociálních kategorií se tak stalo i za cenu stagnace či dokonce mírného snížení podílu času, věnovaného na aktivity společensky žádoucnější a hodnotnější.

Aniž bychom chtěli váhu tohoto sdělení přeceňovat, je zřejmé, že se dotýká jedné z uzlových kvalit rozvíjejícího se socialistického způsobu života. A právě schopnost co nejlépe posloužit tomuto rozvoji, schopnost rozeznat klíčový moment každé jeho fáze i schopnost racionálního výběru odpovídajících společenských opatření, která by tento proces upevňovala a urychlovala — to je nesporně rozhodující měřítko pro ocenění vhodnosti jakéhokoli nástroje, užívaného ve vědecké reflexi celé problematiky. Otázka kategorizace lidských činností není v tomto směru žádnou výjimkou.

L I T E R A T U R A

- Bolgov, V. I.: *Bjuzdet vremeni pri socialisme*. Nauka, Moskva 1973.
 Danecki, J.: *Jedność podzielnego czasu*. Książka i wiedza, Warszawa 1970.
 Galbraith, J. K.: *The New Industrial State*. New York 1967.
 De Grazia, S.: *Of Time, Work and Leisure*. Doubleday Comp., New York 1964.
Malý sociologický slovník. Svoboda, Praha 1970.
 Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Svoboda, Praha 1974. (A)
 Marx, K.: *Kapitál I*. SNPL, Praha 1953. (B)
 Marx, K.: *Kapitál II*. SNPL, Praha 1955. (C)
 Marx, K.: *Kapitál III — 2*. SNPL, Praha 1956. (D)
 Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě III*. Svoboda, Praha 1968. (E)
 Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy II*. Svoboda, Praha 1950.
 Nakonečný, M.: *Sociální psychologie*. Svoboda, Praha 1970.
 Orlov, G. P.: *Svobodnoje vremja i garmoničnoje razvitije ličnosti*. Znanije, Moskva 1974.
 Roberts, K.: *Leisure*. Longman Group Ltd., London 1970.
Statistická ročenka ČSSR 1981. SNTL, Praha 1981.
 Ševčík, O.: *Buržoazní spotřební společnost a problém racionálních potřeb*. In: Sociologický časopis, 1982/1.
 Vítěčková, J.: *K teoreticko-metodologickým východiskům výzkumu socialistického způsobu života*. In: Sociologický časopis, 1980/2.
 Vítěčková, J.: *Způsob využití souhrnného časového fondu společnosti a společenský vývoj*. In: Sociologický časopis, 1981/6.
Výsledky výběrového šetření o využití času v roce 1979—1980 v ČSR I. Český statistický úřad, řada ZÚ/30, 1981.

ZUM PROBLEM DER KATEGORISIERUNG MENSCHLICHER TÄTIGKEITEN

Der Autor beschäftigt sich im vorliegenden Aufsatz mit der Tätigkeit als ein wichtiges Instrument der empirischen Soziologie. Im Grunde verteidigt er das bisher üblich benützte Schema der Kategorisierung der Aktivitäten der „Arbeits-“, der „gebundenen („notwendigen“) und der Freizeit; seiner Meinung nach muß das Schema jedoch nicht mit subjektiven, sondern mit objektiven sozialen Kriterien gestützt werden. So kann als Maßstab der Freizeit kaum die „freiwillige Auswahl der Tätigkeiten“ bleiben; hier gilt es genauer über die Aktivitäten zu sprechen, die man ohne objektive Notwendigkeit tut. Die „Arbeitszeit“ ist durch einen Tätigkeitskomplex gegeben,

wobei die Tätigkeiten in die gesellschaftliche Arbeitsteilung einbezogen sind; die „gebundene“ Zeit bedeutet dann die übrige Arbeitstätigkeiten und auch die biophysiologicalhe Pflege der eigenen Person (Schlafen, Essen, persönliche Hygiene usw.). Der Aufsatz lehnt jedoch keine auf anderen Konzeptionen beruhende Kategorisierung der Tätigkeiten ab, sondern er bemerkt, daß eine der dringenden Forderungen gegenwärtiger empirischer Untersuchungen auch die Erhaltung ihrer zeitlichen Kontinuität und Vergleichbarkeit ist. Als entscheidender Maßstab für die Beurteilung einer beliebigen Kategorie muß freilich der Gesichtspunkt der praktischen sozialen Anwendbarkeit bleiben.

